ROZHLADY

FERDINAND DE SAUSSURE (1857 – 1913)¹

SLAVOMÍR ONDREJOVIČ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

ONDREJOVIČ, Slavomír: Ferdinand de Saussure (1857 – 1913). *Journal of Linguistics*, 2013, Vol. 64, No 2, pp. 151 – 197. (Bratislava)

Abstract: The paper reminds some facts of the Ferdinand de Saussure's life, which could have influenced his posthumously published work *Course in General Linguistics* (1916). The attention is also paid to his other work *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1879) which has played a role in the development of structural linguistics as well. The author shows that it is useful to go back (also critically) to all thoughts and premises of Ferdinand de Saussure even after 100 years. We still can, as it is also proved by F. Čermák, find there new stimuli and inspirations and, moreover, reveal a loopholes or unclear points that need another and more adequate interpretation.

Key words: Ferdinand de Saussure, life and work of F. de Saussure, Ferdinand de Saussure and Noam Chomsky

1.1 22. februára 2013 uplynulo práve 100 rokov od smrti legendárneho švajčiarskeho jazykovedca Ferdinanda de Saussura (nar. 26. novembra 1857 v Ženeve). Ide pritom nielen o nespochybniteľného fundátora lingvistického štrukturalizmu a semiotiky, ale aj jedného z najvýznamnejších zjavov novovekých dejín vôbec. Takmer všeobecná zhoda je dokonca v tom, že Ferdinand de Saussure je zakladateľom celej modernej lingvistiky (Szemerényi, 1971, Culler, 1986, s. 99). Podľa Františka Čermáka, jedného z prekladateľov a najlepších znalcov jeho diela (porov. napr. Čermák, 2007, 2013), sa dodnes nenarodil iný taký človek, ktorý by mu bol roveň. A to napriek tomu, že Ferdinand de Saussure svoje zakladateľské dielo *Kurz všeobecnej lingvistiky* nikdy nenapísal – vyšlo až tri roky po jeho smrti v roku 1916.

¹ Poznámka redakcie jazykovedného časopisu:

Príspevok venovaný osobnosti Ferdinanda de Saussura zaraďujeme do tohto čísla časopisu ako vyjadrenie pocty životu a dielu jednej z najvýznamnejších osobností lingvistiky, no zároveň ho chápeme ako „podnet k ďalším návratom k myšlienkovému svetu Ferdinanda de Saussura, ako výzvu neuspokojovať sa s tradovanými interpretáciami jeho téz, výrokov a pojmov, aj ako stimul ku konfrontácii ducha tohto sveta s preskriptívnym zaobchádzaním so spisovným jazykom s odvolávaním sa na výdobytky systémovej lingvistiky, na počiatku ktorej je práve de Saussure“ (z posudku recenzenta). Uvítali by sme, keby tento príspevok vyvolal diskusiu o systémovej lingvistike – o jej prameňoch, smerovaní, ako aj o premenách a motiváciách jej starších i súčasných interpretácií.

Vzniklo len, ako je takisto všeobecne známe, na základe poznámok jeho žiakov Charlesa Ballyho a Alberta Sechehayeho. Na učenie Ferdinanda de Saussura nadviazalo a aj dnes nadväzuje množstvo lingvistických škôl, ale jeho výrazný vplyv sa prejavil i za hranicami lingvistiky: vo filozofii, sociológii, psychológii, v psychoanalýze, antropológii, etnológii, literárnej vede a i. Niet pochyb, že F. de Saussure zásadne zmenil pohľad jazykovedcov na jazyk (a predstaviteľov ďalších spomínaných vied na predmet ich výskumu²), otvoril novú paradigmu, pričom jeho základné postuláty a dištinkcie boli prijaté tak univerzálne, že dnes sa autorstvo týchto výrokov už ani nepripomína (porov. Čermák, 2013, s. 64).

Ferdinand de Saussure už v ranom veku preukazoval výnimočný talent na jazyky (v mladíckom veku ovládal nemčinu, francúzštinu, angličtinu, latinčinu a gréčtinu), ale už vtedy prekvapoval aj výbornou schopnosťou abstraktného myslenia³. Ako 15-ročný pripravil rukopis s názvom *Rozprava o jazykoch (Pokus o zredukovanie gréckych, latinských a nemeckých slov na malý počet koreňov)*. Najčastejšie sa Ferdinand de Saussure vo všeobecných encyklopédiách a popularizujúcich dejinách svetovej jazykovedy, ale aj v iných prácach (porov. napr. Harris, 2001; Piller, 2013), označuje ako „otec modernej lingvistiky“. Uvedený titul však niektorí ďalší autori pripisujú americkému jazykovedcovi, filozofovi, politickému aktivistovi i jednému z najcitovanejších autorov súčasnosti Noamovi Chomskému (nar. 1928). Touto poslednou charakteristikou tvorí spomínaný autor kontrapunkt k F. de Saussurovi, ktorý sa počas svojho života určite nemohol pýšiť takýmto prvenstvom. Z podstaty veci vyplýva, že Saussurov „čas“ prišiel až podstatne neskôr. Pravdaže, de Saussure a ani Chomsky nenašli uznanie u všetkých. Spomeňme v tejto súvislosti aspoň to, že Witold Mańczak (1970) pripisuje dokonca Saussurovmu dielu zodpovednosť za dnešnú krízu v jazykovede (komentár porov. u Komárka, 1970), kým napr. Gabriel Altmann Chomského generatívnu gramatiku vo viacerých príspevkoch nazýva „degeneratívnu gramatikou“ (porov. viac k tomu Ondrejovič, 2011). Pripomeňme aj to, že aj keď Roman Jakobson vysoko hodnotil Saussurovu dištinkciu medzi syntagmatickými a asociatívnymi (paradigmatickými) vzťahmi, konštatoval i to, že Saussurov *Kurz všeobecnej lingvistiky* obsahuje početné chyby, protirečenia a nebezpečné zjednodušenia (porov. aj Harris, 2001). Ale ako by sa mohol vyhnúť chybám, protirečeniam a zjednodušeniam text, ktorý autor nikdy nezredigoval, ba ho nikdy ani nevidel? Dôležité však zrejme je, že bol „epochálne inšpiratívny“, ináč by ho zrejme ťažko prirovnávali ku Galileovi Galileimu (Cassirer, 1945), Mikulášovi Koperníkovi, Albertovi Einsteinovi či Isaacovi Newtonovi (Koerner, 1972)

² Napr. aj pre Clauda Lévi-Straussa bol Saussurov pohľad na jazyk ako synchronný systém znakov, kde hodnota každého znaku vyplýva z jeho vzťahov a postavenia voči ostatným znakom, podľa vlastných slov skutočným „osvietením“. Tento zakladateľ sociálnej antropológie to s veľkým úžitkom uplatnil najmä pri štúdiu tzv. primitívnych (predpisomných) náboženských kultúr.

³ O jeho odvekej záľube v „antitézach“ už od prvých rokov štúdia porov. u Tullia de Maura (v českej verzii u F. Čermáka, 2007, na s. 262).

(viac k tomu Čermák, 2013, k obrane Saussura voči kritike Pražského lingvistického krúžku porov. zasa Čermák, 1997).

1.2 Nikto nepochybuje, dokonca ani Saussurovi kritici, že bol mimoriadnym zjavom. Svoju rolu v jeho vývine zohralo bezpochyby prostredie vtedajšej Ženevy, kam z Francúzska pred storočiami ušli pred náboženským besnením jeho protestantskí predkovia (hugenoti). Ale tvorivo a podnetne sa pod jeho zrenie v mladosti určite podpísalo aj užšie rodinné zázemie. Sám Ferdinand de Saussure bol predstaviteľom piatej generácie známych učencov v tejto rodine⁴. Z jeho predkov sa najčastejšie spomína starý otec Horace Bénédicte, profesor filozofie a prírodných vied, otec Henri, významný zoológ, geológ, entomológ a politik, a strýko Theodore, ktorý bol okrem iného známy aj ako historik so záujmom o jazyk. Jeden zo Saussurových bratov bol uznávaným maliarom, druhý sinológom a syn Raymond zasa významným švajčiarskym psychoanalytikom, prvým prezidentom švajčiarskej psychoanalytickej federácie.

2.1 F. de Saussure vstúpil v roku 1872 vo veku iba necelých 15 rokov do Académie (premenovanej neskôr na Ženevskú univerzitu), kde si vybral na štúdium iba nie dlho predtým objavený sanskrit, no venoval sa aj gótcine a starej hornej nemčine. V 18 rokoch vstupuje do Parížskej jazykovednej spoločnosti, v ktorej sa neskôr (v dvadsaťpäťke) stáva tajomníkom. Aj keď sa na Ženevskej univerzite na želanie rodičov zapísal pôvodne na kurzy fyziky a chémie, jazykoveda ho priťahovala stále silnejšie. Preto nie je nič neočakávané, že v r. 1876 zamieril na štyri roky do jedného z vtedajších centier európskej jazykovedy, do Lipska. Tu vo veku 21 rokov publikuje známe *Mémoire* (1879), dodnes jednu z dôležitých prác indoeuropeistiky, ktorá, žiaľ, zostala po celý život jeho jedinou knižne vydanou prácou⁵. Pritom jej výnimočnosť nebola „uznaná“ okamžite po vyjdení, autor si musel najprv prejsť obdobím žiarlivého odmietania a nepriateľstva najmä zo strany niektorých mladších lipských

⁴ K dejinám saussurovského rodu porov. takisto najmä u T. de Maura (1973, cit. podľa českého vydania *Kurzu všeobecné lingvistiky* F. Čermáka, 2007, s. 257 – 260). U tohto autora možno nájsť podrobné informácie nielen o osudoch Ferdinanda de Saussura a o jeho pôsobení na univerzitách, ale aj o osudoch a recepcii *Kurzu* v rôznych krajinách, o vnímaní de Saussura v rôznych prúdoch lingvistiky a podrobne sa preberá aj otázka predchodcov F. de Saussura – to všetko sa dopĺňa aktuálnymi poznámkami prekladateľa.

⁵ Plný názov: *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes* (Rozprava o prvotnom systéme vokálov v indoeurópskych jazykoch). Ide o veľmi inšpiratívne indoeuropeistické dielo, ktoré podnietilo vznik tzv. laryngálnej teórie, rozpracovanej neskôr Jerzym Kurylowiczom a Emilom Benvenistom. Je to teória o vzniku indoeurópskeho vokalizmu (sčasti aj konsonantizmu), založená na tom, že niektoré javy možno vysvetliť len pomocou istých predpokladaných (na príslušných miestach vo vývoji už zaniknutých) hlások, tzv. laryngál. Vlastne aj problém, ktorý F. de Saussure riešil na tomto mieste, t. j. to, ako potvrdiť hypotézy o neznámych jazykových javoch na základe známych javov, mal vplyv na rozvoj štrukturalizmu. Už tu nachádzame v zárodku teoretickú predstavu o protikladovej a relačnej povahe jazykových entít. Saussurove predpoklady o existencii prapôvodných sonantických koeficientov/laryngál a ich vývoji sa definitívne potvrdil o 50 rokov neskôr po náleze a rozlúštení chetitčiny (Bedřich Hrozný).

profesorov. Zrejme aj preto v roku 1880 po obhájení dizertácie prechádza do Paríža na École pratique des hautes études, kde ostal pôsobiť 11 rokov. Tu rýchlo zažiaril a po jednom roku sa vo veku 24 rokov stáva mimoriadnym profesorom indoeurópskej jazykovedy (popri starogermánskych jazykoch prednášal v tom čase aj litovčinu a latinčinu). V Paríži bol poverený prednáškami z porovnávacej gramatiky a mal viesť i katedru porovnávacej jazykovedy, čo automaticky súviselo s vymenovaním za riadneho profesora. Nedošlo k tomu v zásade z administratívnych dôvodov, lebo podmienkou bolo, aby prijal francúzske občianstvo. Z toho dôvodu sa v roku 1891 F. de Saussure vrátil späť do Ženevy (Čech, 2007).

2.2 V uvedenom (parížskom i „druhom“ ženevskom) období však prekvapujúco publikuje iba pár článkov a recenzií, no – ako je zrejme – veľmi intenzívne sa zamýšľa nad základnými teoretickými otázkami jazykovedy. Svoje všeobecnojazykovedné úvahy a „postrehy“ o jazyku dlho nepublikuje, čo mu zrejme umožňovala aj skutočnosť, že podľa všetkého sa vtedy ešte vo vede nepresadilo heslo „publish or perish“ a nijaká agentúra nehodnotila jeho schopnosť adekvátne zastávať profesorské miesto na univerzite na základe kvantitatívnych kritérií⁶.

V roku 1907 – vo svojich 50 rokoch (!) – odprednášal napokon aspoň prvý zo svojich troch legendárnych kurzov zo všeobecnej jazykovedy. Druhý kurz potom prišiel na rad v rokoch 1908/1909 a tretí v rokoch 1910/1911. Ako sa dozvedáme od F. Čermáka, tieto kurzy navštevoval však pomerne malý počet študentov (v prvom bolo päť až šesť, v druhom jedenásť a v treťom dvanásť poslucháčov), pričom väčšina z nich ani neštudovala lingvistiku. Takmer šokujúco dnes pôsobí informácia, že Charles Bally a Albert Sechehay, ktorí vydali onen slávny *Kurz všeobecnej lingvistiky* na základe svojich poznámok z prednášok, na tie prednášky veľmi ani nechodili. Nečudo, že si pritom museli pomáhať zápiskami od iných, najmä Alberta Riedlingera. František Čermák o tejto prvej podobe textu sa iste oprávnenne domnieva, že by sa aj vzhľadom na dlhoročné pochybnosti a neistoty autorovi nepáčil. Slovenskí čitatelia majú dnes to šťastie, že majú k dispozícii „upravené“ české vydanie *Kurzu* (3. vydanie z r. 2007), ktoré je jednou z najbohatších studníc poznania

⁶ Nad jeho nechuťou písať sa zamýšľali viacerí autori (porov. k tomu aspoň Villani; 1990, Piller, 2013), ktorí vo svojich úvahách vychádzali z niektorých poznámok v Saussurovej korešpondencii s Wilhelmom Streitbergom, jedným zo zakladajúcich editorov periodika *Indogermanische Forschungen*. V listoch, ktoré mu de Saussure adresoval v rokoch 1892 – 1903, sám spomína svoju „nevyliciteľnú grafofóbiu“ („incurable graphophobie“) a svoj „odpor k písaniu“ („horreur d'écrire“) a priznáva sa, že „každé písanie mu spôsobuje nevýslovné muky“. Ale ako je možné, že niekto, kto napísal vo veku 25 rokov spomínané bravúrne *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes*, už potom nikdy nenapísal nič významné? W. Streitberg to (v liste Karlovi Brugmannovi) hodnotí ako dôsledok jeho „unheilbarer Geisteskrankheit“. Antoine Meillet Saussurovu nechť publikovať však posudzuje omnoho zmierlivejšie a, zdá sa, objektívnejšie – ako dôsledok jeho perfekcionizmu. V každom prípade však vinou týchto „prieťahov“ nemáme k dispozícii taký *Kurz*, na ktorý by sám autor dal imprimatur, a zrejme z toho istého dôvodu sú hodnotenia a interpretácie Saussurovho diela také odlišné a diverzita štrukturalistických škôl, ktoré rozvíjali jeho „dedičstvo“, také pestrá.

Saussurovho *Kurzu* i okolností, ktoré predchádzali jeho vzniku či mali vplyv na jeho podobu, i tých, ktoré určovali „posmrtný život“ *Kurzu* v najrozmanitejších školách. Okrem spoľahlivého a presného prekladu nájdeme v tomto vydaní Čermákov zasvätený komentár k Saussurovmu dielu a odtláčajú sa tu aj známe *Bibliografické a kritické poznámky o Ferdinandovi de Saussurovi* od Tullia de Maura, aktuálne doplnené o poznámky prekladateľa (Františka Čermáka). Sú tu aj podrobné komentáre k de Saussurovi z pohľadu 21. storočia, no aj dodatky a úryvky z rukopisov autora a zápiskov študentov, ale aj veľmi podrobný register. Boli časy, keď sme sa všetci (azda okrem romanistov) na Slovensku museli uspokojiť iba s úryvkami *Kurzu* v ruštine, ktoré vyšli u Vladimira A. Zveginceva v *Dejinách jazykovedy 19. a 20. storočia v náčrtoch a výťahoch* (1964)⁷. Vďaka najmä spomínanému Čermákovmu vydaniu sa dnes „saussurovská“ situácia zmenila do istej miery aj u nás (porov. k tomu Sekvent, 2011). Bude preto zrejme užitočné aj na tomto mieste zreprodukovať, resp. rozvinúť aspoň niektoré zistenia zo Saussurovho vnímania jazyka a jeho „okolia“ s opretím sa najmä na interpretáciu F. Čermáka.

3.1 Ferdinand de Saussure o jazyku tvrdil, že jeho základy majú psychickú povahu a sú uložené v mozgu, jazykový znak je psychická jednotka zjednocujúca pojem (signifié) a akustický obraz (signifiant), pričom akustický obraz je psychickým obrazom fyzicky realizovaného zvuku, ktorý je vzájomne spätý s pojmom (akustický obraz evokuje pojem, a naopak, porov. k tomu Dolník, 2009, s. 23 n.). Zároveň má aj svoju sociálnu dimenziu. Keby sme podľa de Saussura mohli obsiahnuť celý úhrn verbálnych obrazov uchovávaných u všetkých jednotlivcov, „dospeli by sme k sociálnemu zväzku, ktorým sa jazyk vytvára. Je to zásobnica, ktorú praxou svojho hovorenia naplňajú členovia toho istého spoločenstva, je to gramatický systém, ktorý existuje v mozgu každého, či presnejšie v mozgoch súhrnu jednotlivcov. Jazyk totiž v nijakom z nich nie je úplný a dokonalý a existuje len v mase“ (de Saussure, 2007, s. 50)⁸.

Aj keď jazyk používa podľa F. de Saussura každý a vyjadrujú sa o ňom takmer všetci, málokto si uvedomuje zložitosť súhry jazyka jednak s myslením, ktoré má podľa neho amorfnú povahu, ale aj s jeho prechodom do jazykových zvukov. Veľmi zložitá je operácia, pri ktorej sa plastické myslenie pretavené do slov ukladá do jednej línie, do tzv. lineárnej reťaze. Aby jazyk mohli používať všetci používatelia v záseade rovnakým spôsobom, priznáva sa mu konvenčnosť, ktorá sa opiera o úzus. Z toho vychádza aj Saussurovo chápanie znaku. A z poznania, že každý jazyk sa ako živý organizmus neustále vyvíja, dospieva Saussure k svojej, ako to formuluje F. Čermák, „prvej a zásadnej“ dichotómii *synchronie* a *diachronie*. Sám pritom na

⁷ Ruský (Suchotinov) preklad Saussurovho diela vyšiel s rozsiahlym úvodom O. Šorovej už v r. 1933, ale ten u nás z pochopiteľných príčin nebol dostupný. Neskôr to bolo vydanie A. A. Cholodoviča, ktoré sa objavilo pod názvom *Trudy po jazykoznaniju* (Moskva: Progress 1977).

⁸ Citácie z Čermákovho českého prekladu Saussurovho *Kurzu všeobecné lingvistiky* (2007) uvádzame vo vlastnom preklade po slovensky.

viacerých miestach upozorňuje, že kým v synchronii platí, že jazyk je systém znakov, v diachrónii, ktorá predstavuje následnosť viacerých stavov jazyka, systémom nie je. Diachrónia pozostáva zo sledu historicky a časovo sa striedajúcich stavov, ktoré v jednom rámci nemožno porovnávať. Synchronný stav jazyka naproti tomu pre svojich hovoriacich existuje prostredníctvom úzu – na rozdiel od diachronie, ktorú synchronní hovoriaci už nepozná a nepoužíva. Podľa de Saussura jazyk pritom „svoje jednotky, ktoré sú mu dané, nikdy neprestáva interpretovať a rozkladať“ (v preklade F. Čermáka, 2007, s. 197). Na tomto mieste sa pripájame k Čermákovmu povzdychu, že je škoda, že bez povšimnutia ostala brilantná Saussurova poznámka, že v jazyku „existuje len to, čo sa vyciťuje. Čo sa nevyciťuje, je gramatikovým výmyslom“ (Englerova edícia, cit. podľa F. Čermáka, 2007, s. 122, 165). Niet pritom pochyb, že veľké množstvo pravidiel a poučiek v oficiálnych príručkách aj u nás (na Slovensku) je kontraintuitívne. Frapantné je to najmä pri „nových“ pravidlách slovenského pravopisu, ktoré mali ambíciu rozšíriť pravidlo o rytmickom krátení v slovenskom jazyku, čím však zaviedli v zásade umelé tvary, ktoré v reči ťažko niekto „uhádne“ (viac k tomu Ondrejovič, 2011, s. 310)⁹.

3.2 Zaujímavá je aj otázka *systému*, ktorá v Saussurovom *Kurze* prekvapujúco nemá osobitný paragraf. Dozvedáme sa, že jazyk je systém znakov a že sa týka len synchronie. Základom systému je usporiadanosť a systém je teda usporiadaný celok. Aj Magdalena Zawisławska si však položila otázku, či to naozaj tak rigorózne funguje v prirodzenom jazyku v každom ohľade. Jazyk je bezpochyby usporiadaný celok ako každý iný systém, o tom niet pochyb, ale už i Ch. Bally, Saussurov nástupca na Katedre všeobecnej jazykovedy a sanskritu na Ženevskej univerzite, upozorňuje, že systémovosť tu nie je absolútna: „V systéme je všetko medzi sebou svojím spôsobom previazané a toto poznanie, sformulované Saussurom, nestratilo ani dnes svoj význam. Bolo by však veľkou chybou, keby sa toto presvedčenie stalo základom koncepcie jazyka ako symetrickej a harmonickej konštrukcie“ (cit. podľa Zawisławskej, 2013). Všeobecne je známy aj výrok Viléma Mathesia, že jazykový systém je značne komplexný jav, ktorý nikdy nebýva v úplnej rovnováhe. Preto budú podľa neho „príliš logické a preto príliš zjednodušujúce sústavy vždy trochu zlyhávať“ (Mathesius, 1936, s. 50). A napokon sa oplatí zacistovať v tejto súvislosti i Františka Daneša, ktorý v doslove ku knihe *Jazyk ako nabitá zbraň* (2008) pripomína, s odkazom na Christiana Uhlenbecka a Dwighta Bolingera, že „... jazyk rozhodne nie je vysoko organizovaný systém, ale fenomén len systematický, avšak pružný, vždy k dispozícii na tvorivé použitie“ (Daneš, 2008, s. 244). Nerešpektovanie tohto poznania súvisí s hyperbolizáciou analogistického princípu. Krajná situácia nastáva zrejme vtedy, keď „nútime“ jazyk (v Saussurovom duchu vlastne aj reč) prostredníctvom kodifikačných príručiek, aby bol systematický aj tam, kde systematický nie je,

⁹ Špeciálny prieskum „odhalil“, že súčasnú kodifikovanú podobu odvodených tvarov „diaľkarský“, „diaľkarského“ či napr. „voľnomyšlienkar-ský“, „voľnomyšlienkar-ského“ z respondentov nebol takmer nikto schopný zvládnuť v zhode s „platnou kodifikáciou“.

aspoň nie podľa predpísaného vzoru, a kde vidieť, že sa mu do toho ani veľmi nechce (porov. Ondrejovič, 2011, s. 310).

3.3 Ferdinand de Saussure rozlišuje ďalej medzi tým, čo je nám bezprostredne prístupné, a tým, čo je za tým. V prvom prípade ide podľa všetkého o jednotky prehovorené, textové, v druhom o jednotky systémové, z ktorých sú tie prvé odvodené a vytvorené, hoci daný prípad treba vnímať najskôr ako „vzájomnú“ odvodenosť. V Saussurovej terminológii ide v tomto prípade o *parole* (reč) a *langue* (jazyk); jedno i druhé sa od jazyka k jazyku líši a vytvára pestrosť a rôznosť jazykov. *Langue* a rovnako aj *parole* majú svoju sociálnu, ale aj individuálnu stránku. *Langue* vo svojej sociálnej dimenzii je intersubjektívne platný a sociálne sformovaný konvenčný systém („fait social“), prítomný v hlavách hovoriacich. Vo svojej individuálnej dimenzii predstavuje mentálnu hodnotu („dépôt“), je subjektívnou projekciou jazyka. Aj pojem *parole* má dve dimenzie: na jednej strane sa vníma ako konkrétny rečový akt, t. j. ako individuálna realizácia *langue* jednotlivým hovoriacim, resp. ako časovo-priestorová realizácia systému, na druhej strane je to však aj miesto „štartu“ zmien, ktoré sa objavujú i v *langue*.

Saussure pritom zdôrazňuje, že jazykové jednotky nemajú nijaký materiálny základ (okrem fonetického) a sú to iba abstrakcie („jazyk nie je substancia, ale forma“, „jazyk je forma, a nie substancia“, „jazyk je systém čistých hodnôt“, „jazyk je súbor abstrakcií“). K *langue*, ku psychike nositeľov jazyka, nemáme priamy prístup, a teda jediný „čisto“ lingvistický prístup spočíva v jeho rekonštrukcii na základe analýzy toho, čo je priamo pozorovateľné, teda reči, v terminológii Juraja Dolníka komunikátu. Od tohto postulátu de Saussure prechádza, ako upozorňuje F. Čermák, k svojmu ďalšiemu základnému tvrdeniu, že jazyk je zložený zo *znakov*, že je to znakový systém, pričom Saussure na viacerých miestach zdôrazňuje, že tento systém znakov sa líši od iných znakových sústav a je teda svojou povahou jedinečný¹⁰. Rozlíšením *signifiant* (označujúceho) a *signifié* (označovaného) rozlišuje i dve hlavné stránky znaku, poukazujúc na to, že je *arbitrárny* (resp. *konvenčný*). Sám však pritom v niektorých prípadoch hovoril aj o obmedzenej arbitrárnosti znaku: „Základný princíp arbitrárnosti znaku nebráni v rozlišovaní toho, čo je v každom jazyku radikálne arbitrárne, t. j. nemotivované, a toho, čo je také len relatívne. Iba časť znakov je absolútne arbitrárna: u iných dochádza k javu, ktorý umožňuje v arbitrárnosti rozlišovať stupne, a nepotlačovať ich pritom: znak môže byť relatívne motivovaný“ (Saussure, cit. podľa Čermák, 2007, s. 160).

¹⁰ Saussure v tejto súvislosti hovorí aj toto: „Predpisy určitého zákonníka, náboženské obrady, námorná signalizácia atď. vždy zamestnávajú len určité množstvo jednotlivcov naraz a počas vymedzenej doby: naproti tomu pri jazyku sa v každom okamihu zúčastňuje každý, a preto je tiež pod neustálym vplyvom všetkých. Tento hlavný fakt na preukázanie nemožnosti nejakej revolúcie postačí. Zo všetkých spoločenských inštitúcií ponúka jazyk najmenšiu možnosť využiť iniciatívu“ (Saussure, 2007, s. 103). Nie je preto isté, či je adekvátne s odkazom na F. de Saussura tvrdiť, že norma, „ktorá sa najevidentnejšie manifestuje v kodifikácii jazyka“ a má v tomto chápaní blízko k systému, predstavuje „dirigujúcu silu vo vzťahu k úzu, k oblasti používania jazykových prostriedkov“ (Kočiš, 1977, s. 66). V každom prípade je sporné odvodzovať niečo také zo Saussurových slov.

3.4 Práve touto charakterizáciou synchrónneho systému, ktorý sa zaoberá súhrou významových rozdielov (opozícií), zavádza Saussure do lingvistiky ďalší nový pohľad, totiž že za jazykovou jednotkou, znakom nič nie je, o nič sa neopiera, ale je vždy daný súborom špecificky individuálneho súboru *protikladov* (diferencií), ktoré má k iným jednotkám¹¹. Sledovanie jazykovej produkcie, produktov hovoru, resp. ľudských prehovorov zložených z menších jednotiek, ktoré majú lineárnu povahu, a zároveň toho, že každá z týchto jednotiek niekam trvalo patrí a tvorí s podobnými jednotkami (s rovnakou funkciou či významom) jasné hierarchizované triedy (porov. Čermák, 2013, *ibid.*), privádza de Saussura k postulovaniu ďalšej základnej dichotómie *syntagmatický* (relevantný najmä pre parole) a *paradigmatický*, *asociatívny* (relevantný v zásade pre langue). Túto dištinkciu považoval F. de Saussure podľa F. Čermáka za natoľko zásadnú, že vyhlásil v protiklade k tradícii, že „dištinkcie medzi syntagmatickými a asociatívnymi vzťahmi naznačuje spôsob triedenia, ktorý sa ponúka sám od seba a ktorý je jediný, ktorý možno klásť do základu gramatického systému“ (Saussure, 2007, s. 165). F. Čermák z toho vyvodzuje, že aj z uvedeného je zrejme, kde sa nachádza dnešná lingvistika a kde má svoje manká: syntagmatická lingvistika svojím novším záujmom v oblasti štúdia korpusu o *syntagmatiku* začína iba nesmelو vznikáť vedľa tradičnej orientácie výlučne na paradigmaticku. Oboje je však podľa F. Čermáka len lingvistika systému (langue) a lingvistika parole doteraz vlastne neexistuje. F. de Saussure hovoril o lingvistike jazyka (ako základnom predmete jazykovedy) i lingvistike reči, tú druhú však už zrejme nestačil rozvinúť.

Vedľa základných dištinkcií *langue/parole* však F. de Saussure postuluje tretiu jednotku, *langage* (zvyčajne prekladanú ako *rečová činnosť*), ktorá je im nadradená. Dichotómia (*jazyk/reč*) nemusí byť terminologicky úplne adekvátna – podľa F. Čermáka sa uplatňuje zo zotrvačnosti pod vplyvom „sovietskych zjednodušení“. Pražská škola pôvodnú trichotómiu *langue/parole/langage* prekladala ako *jazyk/(pro)mluva/reč* (v slovenčine by asi mohlo byť *jazyk/prehovor/reč*)¹². Nie je však isté, či je možné už zafixované pojmoslovie po sto rokoch týmto spôsobom modifikovať.

Pritom pre vývoj jazyka je podľa Saussura zásadné parole, lebo, ako sme už spomenuli, práve tu vznikajú všetky jazykové zmeny, z ktorých niektoré sa ustáľujú, stávajú sa súčasťou langue, čím sa vcelku mení celý jazyk. Tieto zmeny sa odohrávajú v strete *anomálií* (nepravidelných zmien) a *analógií*, ktoré udržujú kontinuitu jazyka. Vzniká pritom tzv. *saussurovský paradox*, ktorý sa dá stručne vyjadriť otázkou: ako môžu hovoriaci efektívne používať jazyk, keď sa neustále mení, inými slo-

¹¹ Hoci tu Saussure hovorí o opozíciách a hierarchickom systéme, princíp opozičných štruktúr sa naplno presadzuje až u Nikolaja Sergejeviča Trubeckého.

¹² Doplníme ešte, že terminologicky sa k tomu chápaniu približuje u nás Ľudovít Novák (1933), vlastne člen Pražského lingvistického krúžku, ktorý o Saussurovi napísal, že „rozoznáva zreteľne *jazyk* (*langue*) od *reči* (*language*) a najmä *vrapy* (*parole*), z ktorých iba vrava má skutočnú existenciu individuálnu (reč je schopnosť človeka hovoriť vôbec, jazyk zasa istý jazykový systém niektorého sociálneho kolektiva)“ (s. 99).

vami: ako môžu jazykom komunikovať, keď je zároveň ohniskom zmeny, presnejšie, ohniskom veľkého počtu zmien (porov. k tomu Labov, 1972, k riešeniu porov. Trask, 1996). Je tu teda podľa F. Čermáka teoreticky nie celkom vyjasnený problém, ktorý však prax očividne bez problémov rieši. Možno však upozorniť na to, že k zmenám môže dôjsť v systéme jazyka bez väčšej úhony preň zrejme preto, že sa uskutočňujú prostredníctvom variácií a tie sú prítomné v reči permanentne, aj keď ich kodifikácia často potláča. Ich permanentná prítomnosť je dokonca základnou charakteristikou reči (Trask, 1996, s. 281). Stojí za to aspoň ešte pripomenúť, ako často a v akých rozmanitých súvislostiach hovorieval F. de Saussure o potrebe metódy a metodológie, ktorú vždy odvodzoval z povahy skúmaného materiálu. Opakovane zdôrazňoval pritom dôležitosť zaujimaného hľadiska implikujúceho možnosť a pluralitu iných hľadísk (pohľad na Alpy za Ženevským jazerom sa mení podľa toho, kde stojíme). Rád pritom siahal aj k obrazným prirovnaniam (porov. napr. Zawislawska, 2013). Z nich je určite najznámejšie „podobenstvo“, kde sa jazyk a reč (hovor) prirovnáva k šachovej hre, ktorá stojí v protiklade ku konkrétnej partii (Saussure, 2007, s. 116 – 117). Mnohí autori poukazujú na isté nepresnosti tejto analógie a ponúkajú svoje riešenia. Boris Majer ponúka napr. analógiu medzi jazykom a futbalom, ktorá podľa neho lepšie ilustruje rozdiel medzi jazykom a rečou (pravidlá futbalu vs. spôsob, ako sa odohrá zápas, taktika, štýl a i.). Iné sú Saussurove metafory o symfónii, divadle, o gobelíne, liste papiera a ďalšie.

3.5 Čo sa týka pojmu spisovný jazyk, upozorníme aj na to, že jazykovú jednotu možno podľa F. de Saussura rozrušiť, keď „prirodzený konkrétny jazyk podľaňne vplyvu spisovného jazyka“. Dochádza k tomu podľa neho spoľahlivo zakaždým, keď „určitý národ dospeje do istého stupňa civilizácie“. Spisovným jazykom tu rozumie „nielen jazyk literatúry, ale všeobecnejšie všetky druhy kultivovaného jazyka, či už oficiálneho alebo nie, ktorý slúži celej spoločnosti“ (de Saussure, 2007, s. 221), prirodzeným konkrétnym jazykom zasa myslí najskôr tzv. ľudový jazyk. Ako mimoriadne poučený lingvista o minulosti i súčasnosti jazykov si dobre uvedomoval jedinečnú povahu jazyka ako špecifickej spoločenskej inštitúcie a poznajúc aj ľudské aktivity vo vzťahu k jazyku sa vyjadril, že „väčšina inštitúcií sa dá prerábať, v istých okamihoch opravovať a aktom vôle reformovať, kým v jazyku je, ako vidieť, taký čin nemožný a *ani akademie nemôžu svojimi dekrétmi* chod nastúpený inštitúciou, ktorú nazývame jazyk, meniť“ (porov. Čermákové vybrané pasáže z 3. kurzu, cit podľa Saussure, 2007, s. 435). Tento citát pochádza až zo zápiskov E. Constantina a v *Kurze* nie je zachytený, no je veľmi dôležitý. Podľa F. Čermáka sa tu so živým jazykom zráža aktuálna obsesia preskriptivistov, ktorá má dlhú tradíciu aj v českej tradícii, ale, dodajme, omnoho rigoróznejšiu podobu u nás. Ide pritom o pokusy „jazyk meniť“, „vylepšovať“ a „predpisovať“ ho v rozpore s inými faktami“. Už aj pri výklade o komplexnej povahe systému a o neschopnosti ľudí meniť ho de Saussure v *Kurze* uvádza, že práve tí, ktorí ho používajú denne, prejavujú jeho hlbokú neznalosť a „takú zmenu si možno predstaviť len v dôsledku zásahu špecialistov, gramati-

kov, logikov atď., *avšak skúsenosť nám ukazuje, že podobná intervencia nemala nijaký úspech*“ (Saussure, 2007, s. 102 – 103). Podľa F. Čermáka sme sa od F. de Saussura v tejto veci veľmi nepoučili a máme čo doháňať. Saussure pojem preskripcia sám nepožíval. Bolo pri jeho iných záujmoch „zrejme pod jeho dôstojnosť zaoberať sa takouto efemérnou, neobjektívnou a problematickou ľudskou činnosťou“ (Čermák, 2013, s. 165).

4.1 Je prospešné, ako novšie ukázal aj F. Čermák, vracat' sa (súhlasne i kriticky) k jednotlivým úvahám a premisám Ferdinanda de Saussura aj po 100 rokoch po jeho odchode. Stále v ňom môžeme nachádzať nielen nové podnety a inšpirácie, ale objavovať aj „biele“ či nejasné miesta, ktoré potrebujú ďalšiu, adekvátnejšiu interpretáciu.

Bibliografia

- CASSIRER, Ernst: Structuralism in Modern Linguistics. In: *Word*, 1, 1945, s. 99 – 120.
- CULLER, Jonathan: Ferdinand de Saussure. Revised edition. New York: Corwell University Press 1986. 158 s.
- ČECH, Radek: Ferdinand de Saussure. In: *Moderní lingvistika a zázrak jazyka*. Dostupné na: <http://www.gasbag.wz.cz/tema/rocnik2/cislo2/obsah.htm>
- ČERMÁK, František: Synchrony and Diachrony Revisited: Was R. Jakobson and the Prague Circle Right in their Criticism of the Saussure? In: *Folia Linguistica Historica*, 7, 1997, No. 1 – 2, s. 29 – 40.
- ČERMÁK, František: Ferdinand de Saussure a jeho Kurs. In: de Saussure, Ferdinand: *Kurz obecné lingvistiky*. Přeložil F. Čermák. Praha: Odeon 2007, s. 15 – 28.
- ČERMÁK, František: Ferdinand de Saussure. Jak ho známe (a neznáme) sto let po jeho smrti. In: *Časopis pro moderní filologii*, 2013, roč. 95, č. 2, s. 155 – 168.
- DANEŠ, František: Doslov. In: Dwight Bolinger: *Jazyk jako nabitá zbraň. Užívání a zneužívání jazyka v naší době*. Prel. do češtiny L. Weinbergerová. Praha: Petr Zima 2008, s. 241 – 249.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda 2009.
- de MAURO, Tullio: Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot 1973, v českom preklade In: Ferdinand de Saussure: *Kurs obecné lingvistiky*. 3. vyd. Praha: Academia 2007, s. 257 – 428.
- de SAUSSURE, Ferdinand: *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Leipzig 1879 (bez uvedenia vydavateľa).
- de SAUSSURE, Ferdinand: *Cours de linguistique générale*. Publié par Ch. Bally et A. Sechehaye avec la collaboration de A. Riedlinger, Paris 1916, 2. vyd. 1922, 3. vyd. 1931, 4. vyd. 1949, 5. vyd. 1959. 6. vyd. 1972.
- de SAUSSURE, Ferdinand: *Kurs obecné lingvistiky*. Vydal Charles Bally a Albert Sechehaye za spolupráce Alberta Riedlingera. Komentáře napsal Tulio de Mauro. Přeložil, doplnil a poznámkami opatřil František Čermák. 3. vyd. Praha: Academia 2007.
- DROZDÍK, Ladislav: Jazyk a jazykoveda v postmodernom myslení (Případ Derrida). *Jazykovedný časopis*, 2002, roč. 53, č. 1, s. 3 – 17.
- HARRIS, Roy: *Saussure and his Interpreters*. New York, University Press 2001 (2. vyd. 2003).
- KOČIŠ, František: Jazyková norma. *Kultúra slova*, 1977, roč. 11, č. 3, s. 65 – 70.
- KOMÁREK, Miroslav: K jedné kritice de Saussura. *Slovo a slovesnost*, 1972, roč. 28, č. 3, s. 540 – 241.
- LABOV, William: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1972. 362 s.

- MAJER, Boris: Strukturalizem. Poskus filozofske kritike. Ljubljana: Delo 1971.
- MAŇCZAK, Witold: Critique du structuralisme. In: Folia Linguistica, 1970, roč. 3, č. 3 – 4, s. 169 – 177.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Ešte raz o kauze *-ar*, *-areň*. In: Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej. Ed. M. Ološtiak, M. Ivanová, D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2011, s. 308 – 325.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jubileum prof. Gabriela Altmanna. Jazykovedný časopis, 2011, roč. 62, č. 1, s. 149 – 158.
- NOVÁK, Ľudovít: Fonologia a štúdium slovenčiny. Slovenská reč, 1933, roč. 2, č. 4, s. 97 – 100.
- PILLER, Ingrid: Saussure, the procrastinator. October 30, 2013. Dostupné na: [http://www. languageonthemove.com/multilingual-academics/saussure](http://www.languageonthemove.com/multilingual-academics/saussure).
- SEKVENT, Karel: Perspektívy saussurizmu v jazykovede I. Pramene. Jazykový znak. In: Jazyk a kultúra, 2011, č. 6.
- SZEMERÉNYI, Oswald: Richtungen der modernen Sprachwissenschaft. Teil I. Von Saussure bis Bloomfield, 1916 – 1950. Heidelberg, Carl Winter, Universitätsverlag 1991.
- TRASK, Robert Lawrence: Historical Linguistics. London: Arnold 1996.
- VILLANI, Paola: Documenti saussuriani conservanti a Lipsia e Berlino. In: Cahiers Ferdinand de Saussure, 1990, roč. 44, s. 3 – 33.
- ZAWISŁAWSKA, Magdalena: Język i metafora. Dostupné na: <http://zawislawska.com/2013/03/13/język-i-metafora>
- ZVEGINCEV, Vladimir A.: Istorija jazykoznanija XIX – XX vekov v očerkach i izvlečenijach, časť I. Moskva: Nauka 1964, s. 353 – 411.